

УДК [005.5-027.543+63:7.077]:477-25«4»(091)Кудашев

**НЕВІДОМІ СТОРІНКИ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ
ТА АГРАРНЕ ЕКСПЕРИМЕНТАТОРСТВО КНЯЗЯ О.С. КУДАШЕВА
У КИЇВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ТА ТВОРЧОСТІ**

(До 145-річчя від дня народження)

Вергунов В.А., доктор с.-г. наук, професор, академік НААН

(Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, м. Київ)

У статті методом історико-наукового аналізу розкрито не досліджені сторінки життя та творчої діяльності пійонера вітчизняного повітроплавання князя О.С. Кудашева під час чергового перебування у Києві протягом 1903–1910 рр. На основі раніше недоступних архівних документів, а також його публікацій у провідних галузевих періодичних виданнях, що досі не були об'єктом вивчення дослідників його спадщини, реконструйовано надзвичайно плідний та багатогранний період творчості князя О.С. Кудашева, насамперед для потреб аграрного дослідництва. Вперше висвітлюється державна служба князя О.С. Кудашева в системі Київського губернського земського правління.

Нещодавно, 28 січня 2017 р., виповнилося 145 років від дня народження та 100 років від смерті видатної особистості, що словом і ділом прославила українські землі навіть на рівні цивілізованого світу – князю Олександрю Сергійовичу Кудашеву. Уродженець Санкт-Петербурга, випускник 1895 р. Інституту інженерів шляхів сполучення. Свою славетну історію цей навчальний заклад веде від маніфесту Олександра І, датованого 20 листопада (2 грудня) 1809 р., коли замість Департаменту водяних комунікацій і експедиції облаштування доріг було засновано Корпус інженерів шляхів сполучення та Інститут корпусу інженерів шляхів сполучення (нині – Петербурзький державний університет шляхів сполучення) для виконання будівельних і ремонтних робіт та підготовки відповідних кадрів. Тим самим відомство поділялося на дві великі частини: цивільну (головне управління) та військову (корпус інженерів). Князь С.О. Кудашев після нетривалого періоду закріплення отриманих у вузі знань на державній службі у відомстві на Кавказі, з 1 червня 1897 р.

на багато років свою творчу долю пов'язує з українськими землями. Працюючи в Києві, він посправжньому розкрив багатогранний талант на ниві природознавства та техніки. Слід зазначити, що завдяки, передусім, історичним розвідкам С.Ю. Карамаша та В.В. Татарчука від 2005 р., князь О.С. Кудашев сьогодні заслужено посідає своє місце на пантеонах слави України [1]. У серії публікацій зазначених дослідників більшменш реконструйовано його надзвичайно яскравий і самобутній, але, на жаль, нетривалий життєвий і творчий шлях [2–3]. Окремо у цьому зв'язку потрібно виділити надзвичайно контекстову та змістовну і, головне, – побудовану на документах Державного архіву м. Києва, брошуру «Піонерлітакобудівник князь Олександр Кудашев» [4]. Ці напрацювання стали в нагоді академіку М.З. Згуровському [5–6] та Д.В. Зеркалову [7] при підготовці власних публікацій, в яких вони доводять першість князя О.С. Кудашева у вітчизняному повітроплаванні. Хоча, слід зазначити, що до сьогодні це питання є відкритим й остаточно

нествердженням як стосовно Росії, так і України, не кажучи вже про донедавна спільну Вітчизну. Серед «претендентів», поряд із князем О.С. Кудашевим, історики вказують І.І. Сікорського, Є.С. Федорова та особливо Я.М. Гаккеля (1874–1945) [8, с. 30]. Останній свій політ здійснив у Гатчині 24 травня 1910 р. разом із льотчиком В. Булгаковим на власно сконструйованому біплані «Гаккель-III» за присутності члена комісії Всеросійського аероклубу. Таким чином, він став першим офіційно зареєстрованим повітроплавцем у Російській імперії.

Однак, хто першим у Російській імперії «підхопив» та втілював у життя починання американців братів Райт (аероплан) та французів (літак), ще з'ясувати! Але так чи інакше, у науковій спільноті при згадуванні прізвища Кудашева, на думку, спадає лише князь О.С. Кудашев – інженер шляхів сполучення та в.о. екстраординарного професора Київського політехнічного інституту імператора Олександра II.

Останні три роки докладаю всіх зусиль для розширення одноосібних пантеонів слави України стосовно славетного роду князів Кудашевих. На власне переконання, є всі підстави зробити це за рахунок ще одного колоритного представника цієї династії, уродженця Полтавщини – князя Володимира Олександровича Кудашева (1876–1916) [9]. Саме пошуки творчих напрацювань останнього на ниві агрономії зовсім випадково спонукали звернутися до постаті князя О.С. Кудашева.

Віднайдена у Державному архіві Київської області 36-сторінкова «Справа № 309» за 1908 р. по будівельному відділенню Київського губернського правління «Про дозвіл інженеру князю Олександровичу Сергійовичу Кудашеву облаштувати хімічну лабораторію для дослідження ґрунтів в м. Києві» дала змогу не лише доповнити вже стверджену попередніми до-

слідниками біобібліографію князя О.С. Кудашева, а й взагалі певним чином переосмислити її та навіть зробити нові відкриття, пов'язані з цією, без перебільшення, багатогранною особистістю генеруючих втілень, яких нині так не вистачає Україні. Виявлені архівні документи та відтиски статей князя О.С. Кудашева, що побачили світ у провідному галузевому виданні наукового спрямування «Журнал дослідної агрономії» за 1905 та 1907 рр. неочікувано розширили спектр сприйняття київської творчої спадщини князя О.С. Кудашева за рахунок його, як виявилось, відкриттів на ниві агрохімії, ґрунтознавства та загального землеробства. З цією метою було проведено спеціальні пошуки наукових публікацій князя О.С. Кудашева з агрономічних питань. Передусім вивчалися фонди галузевого депозитарію сільськогосподарської та лісотехнічної літератури – Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН, а також Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України. Було знайдено дев'ять публікацій такого типу. Як виявилось, частина з них вміщена у не менш престижному сільськогосподарському та економічному щотижневнику «Хозяйство», що видавало Південноросійське товариство заохочення землеробства і сільської промисловості з редакцією у м. Києві по Бібіківському бульвару, 9. Крім того, вдалося відшукати ще рецензії на дві надзвичайно фундаментальні наукові праці князя О.С. Кудашева. Все разом стало джерелознавчою базою для проведення спеціального історичного дослідження стосовно, насамперед, його державної служби, а також аграрного аматорства.

Що стосується державної служби князя О.С. Кудашева, то вона розпочалася відразу після закінчення елітного Санкт-Петербурзького інституту інженерів шляхів сполучення імпера-

тора Олександра II у званні інженера шляхів сполучення «... із правом на чин колезького секретаря при вступі на державну службу [10, арк. 57], за одними даними, в 1895 р. [3, с. 24], а за іншими – в 1896 р. [11]. За таких обставин переваги надаю «Формулярному списку про службу штатного викладача і в.о. екстраординарного професора кафедри будівельного мистецтва Київського політехнічного інституту імператора Олександра II, титулярного радника, інженера шляхів сполучення князя Олександра Сергійовича Кудашева», що зберігається в Державному архіві м. Києва, в якому чітко зазначено про закінчення ним навчального закладу в 1895 р. із доповненням про проходження «... військової повинності при призові 1893 р.» та зарахування до «... ратників ополчення 2 розряду» [10, арк. 57]. З цього приводу Санкт-Петербурзькою міською з військової повинності присутністю видано свідоцтво № 134 від 10 грудня 1893 р. Документ засвідчував про те, що князь пройшов відповідну військову підготовку, зокрема з теоретичних основ льотної справи. Оскільки відомчий наказ № 15 про зарахування князя О.С. Кудашева на службу до Міністерства шляхів сполучення на посаду інженера IX класу та призначення виконавцем робіт за другим розрядом при будівництві залізничної колії від Тифлісу до Карса був виданий лише 12 лютого 1896 р., виникає запитання: чим саме він займався майже півроку після закінчення інституту. Найімовірніше, пошуком достойного працевлаштування.

Перше призначення зі складання «... мосту через річку Куру довжиною 40 сажнів...» [4, с. 12] виявилось доволі вдалим. Принаймні, вже 12 жовтня 1896 р. Височайшим наказом громадянського відомства за № 56 його затверджують у званні, що відповідало X класу статських чинів, а саме: «... інженера шляхів сполучення

у чині колезького секретаря зі старшинством з 12 лютого 1896 р.» [10, арк. 57]. Після успішного завершення будівництва знову постала дилема: що робити далі. Нічого привабливого для повноцінного утримання родини не траплялося. Слід наголосити, що ця обставина тривалий час була чи не головним фактором щодо вибору власної творчої долі.

Одружившись «... приблизно в 1894 р....» [4, с. 12] зі старшою на шість років розлученою жінкою дійсного студента Імператорського Новоросійського університету графа М.М. Толстого – графинєю Катериною Василівною Стенбок-Фермер зі знаменитого від XVII ст. у Російській імперії роду шведського походження, князь завжди робив все можливе, щоб у сім'ї панував спокій та достаток. Його не менш славетний багатодітний збіднілий рід (у батька – Сергія Сергійовича (1834-?) було п'ятеро дочок і син) не міг з об'єктивних причин забезпечити таку впевненість, якої він потребував, особливо після народження 29 березня 1896 р. єдиного сина Сергія. Скоріш, турботи про нього змусили звернутися до міністра шляхів сполучення, щоб залишитися у столиці. Він обійняв посаду «... позаштатного по міністерству інженера без утримання...» [10, арк. 58], керуючись положеннями статей 2 і 5 правил для тих, хто знаходиться на службі у Міністерстві шляхів сполучення менше, ніж два роки. Відповідний відомчий наказ № 62 було затверджено 29 квітня 1897 р. з початком дії від 1 квітня.

Згодом обставини змінилися. Уже 18 червня 1897 р. наказом № 84 Міністерства шляхів сполучення князя О.С. Кудашева призначають «... штатним по міністерству інженером IX класу та інженером по новим роботам на Південно-Західних залізницях з 1 червня 1897 р.» [10, арк. 58]. Мабуть, саме у цей період О.С. Кудашев внаслідок виконання своїх посадових

обов'язків вперше потрапляє до Києва. Місто стрімко розвивалося і сподобалося йому, а, головне, – саме з ним він пов'язує плани на майбутнє, свідчить новий відомчий наказ № 154 від 10 листопада 1897 р., відповідно до якого князя О.С. Кудашев призначають інженером технічного контролю служби шляхів «... названих залізничних шляхів із залишенням штатним по міністерству того ж класу з 10 червня 1897 р.» [10, арк. 58]. Відтоді він безпосередньо працює в Києві. Перебуваючи, як вважалось на той час, «у другому Єрусалимі слов'янської культури», князь О.С. Кудашев досить швидко зрозумів, що його нові амбітні життєві проекти чітко вписуються у перспективи цього регіону. Повною мірою про них наголосив у своєму виступі 1 жовтня 1896 р. перед членами Київської міської управи міністр фінансів Російської імперії С.Ю. Вітте, зауваживши, що вони обумовлені «... зростанням промисловості та потреб сільського господарства краю...», а для цього потрібні «... кваліфіковані інженери, технологи, агрономи», а також «... організація на півдні Росії Вищої технічної школи» [12].

Однак не все сталося так, як планувалося. Незабаром, згідно з наказом Міністерства шляхів сполучення № 183 від 31 грудня 1897 р., князь знову перейшов на посаду позаштатного інженера з 1 грудня 1897 р. Зробити такий крок його змусили чергові сімейні проблеми. У цей час не випадково виникає бажання зайнятися викладацькою діяльністю в alma mater. Уже 22 березня 1898 р. новим відомчим наказом йому призначається стипендія Інституту інженерів шляхів сполучення імператора Олександра I для тих, хто закінчив повний курс і готується до викладацької діяльності на термін до двох років зі збереженням посади позаштатного у міністерс-

тві інженера без утримання з 1 березня 1898 р.» [10, арк. 58].

Однак обставини знову змінюються. У відомстві в Києві з'явилася більш-менш пристойна вакансія, що спонукала князя О.С. Кудашева спробувати знайти себе. Відповідно до відомчого наказу № 81 від 30 червня 1898 р. його призначають «... штатним ...інженером IX класу і завідувачем землечерпальні «Дніпровська 4» у Київському окрузі шляхів сполучення з 10 червня 1898 р.» [10, арк. 58]. За даними С.Ю. Карамаша та В.В. Татарчука, його начальником стає «... видатний український гідротехнік, гідролог і винахідник, засновник вчення про формування русла річок...» М.С. Леявський (1853–1905) [3, с. 24]. Переконалий, що під час виконання своїх посадових функцій, пов'язаних із розробкою проектів земляних робіт та їх втіленням, він удосконалює знання із загальних питань ґрунтознавства, отримані у частині обов'язкового вивчення ще в інституті. З цього приводу тісно співпрацює з відповідними лабораторіями Університету св. Володимира та «... механічною лабораторією Південно-Західної залізниці» [4, с. 12].

При усіх робочих позитивах сімейні обставини знову змушують на певний час, а саме наприкінці 1899 р. повернутися до столиці. Наказом № 29 від 7 березня 1900 р. він безпосередньо з грудня 1899 р. зарахований до штату Міністерства шляхів сполучення з виконанням посадових обов'язків у Києві. Це дозволило відповідно до наказу № 62 від 8 серпня 1900 р. по громадянському відомству, або як вимагав порядок – через три роки, отримати за вислугою років чергову – дев'яту ступінь у петровському табелі рангів, а саме: титулярного радника «... зі старшинством з 12 лютого 1899 р.» [10, арк. 58]. Не виключаю, що і заради цього князь О.С. Кудашев перейшов безпосередньо

до штату профільного відомства у Санкт-Петербурзі.

До кінця важко зрозуміти, які обставини змусили князя О.С. Кудашева знову повернутися до Києва і спробувати відійти від виконання виключно чиновницьких функцій та почати викладацьку діяльність у шойно відкритому 1 вересня 1898 р. Київському політехнічному інституті імператора Олександра II. Добре знаючи зсередини державницьку систему Російської імперії, він, імовірно, приймає рішення використати всі позитиви, наприклад, у законний спосіб за бюджетні кошти розширити власний світогляд й отримати нові фахові знання за кордоном із зарахуванням цього терміну до відповідного стажу, передбаченого системою громадянських чинів у Російській імперії. Здається, що не останнім фактором стало й чергове загострення хвороби батька, яка потребувала лікування у кращих медичних закладах Європи.

Зрештою, князь О.С. Кудашев з жовтня 1899 р. розпочав клопотати у різних інстанціях. Для початку він звернувся до начальника Київського округу шляхів сполучення та управління водних і шосейних сполучень та торгових портів цього відомства. Паралельно подав своє звернення до директора КПП професора В.Л. Кирпичова про бажання викладати в освітньому закладі та пройти стажування для підготовки до професорського звання. Після спеціального обговорення на Раді КПП йому надійшла схвальна відповідь. Зауважимо, що з ініціативи директора КПП вперше в Російській імперії призначення на викладацьку роботу в навчальному закладі відбувалося «... на конкурсній основі... виключно з осіб, що мали вчений ступінь» [13]. Винятком були ті випадки, коли очільник інституту знаходив надзвичайно талановитих і перспективних особистостей, на кшталт князя О.С. Кудашева, і брав на себе відповіда-

льність рекомендувати їх для викладацької роботи у КПП. На виконання його обґрунтування Рада закладу 20 листопада 1899 р. розглянула дане питання і дала згоду на стажування князя О.С. Кудашева для підготовки до професорського звання на термін від «... 1 грудня біжучого року по 1 вересня наступного ... з винагородою з окладу у 1800 руб на рік» [10, арк. 4]. Про такий результат директор з приміткою «... прийміть запевнення в безумовній повазі і відданості» 29 листопада 1899 р. направив листа № 4910 особисто князю О.С. Кудашеву. Відповідне розгорнуте клопотання КПП за № 4911 від 29 листопада 1899 р. було направлено до міністра фінансів С.Ю. Вітте. Зпоміж іншого у ньому вказувалося, що вакансії на інженерному відділенні КПП за напрямом будівельне мистецтво повинні «... замішувати у більшості інженери шляхів сполучення...» [10, арк. 5]. Саме професор В.Л. Кирпичов через свої переконання, як свідчить згаданий документ, обрав для цих потреб князя О.С. Кудашева, який, на його думку, вже мав досвід практичного будівництва та продовжував удосконалювати свої наукові знання, працюючи у проблемних лабораторіях. При цьому він у розгорнутому додатку до листа-клопотання вказував на значну наукову цінність праці князя О.С. Кудашева «... із вивчення цементних споруд, укріплення цементом (cement arme)...», що могли у подальшому стати «... матеріалами для дисертації». На думку надзвичайно прагматичного В.Л. Кирпичова, для цього потрібно було лише «... оглянути лабораторії із випробування будівельних матеріалів і вивчити сучасний стан будівельної справи за кордоном» [10, арк. 6]. Після проходження стажування за новим викладачем закріплювалися не лише лекції, а й керівництво проектами з «... деяких відділів будівельного мистецтва та технології будівельних матеріалів...», а також надавалася можливість

облаштувати механічну лабораторію при навчальному закладі і керівництва заняттями в ній студентів [10, арк. 7].

Уже 2 грудня 1899 р. листом № 38741 навчальна частина Департаменту торгівлі і мануфактур Міністерства фінансів за особистої згоди очільника відомства погоджує відрядження князя О.С. Кудашева за кордон на термін «... з 1 грудня цього року по 1 вересня 1900 року для підготовки до звання професора будівельного мистецтва...» з виділенням коштів з бюджету Департаменту торгівлі і мануфактур, передбачених кошторисом у 1899 р. на навчальні цілі, включаючи утримання безпосередньо і КПП. Своім листом № 9137 від 9 грудня 1899 р. до князя О.С. Кудашева директор КПП знову засвідчив свою «... повагу і відданість...» та довів до відома про згоду міністра [10, арк. 9]. Цікаво, що в.о. начальника правління Київського округу шляхів сполучення, спираючись на положення ст. 757 «Про службу урядову» (1896), «... не знайшов підстав дозволити інженеру князю Кудашеву відпустку терміном на 9 місяців...» із зазначенням, що «... не вважає за доцільне подальше просування його клопотання про зарахування до Міністерства шляхів сполучення з відкомандируванням його у розпорядження Київського політехнічного інституту, що перебуває у відомстві міністерства фінансів...» [10, арк. 3]. Допис, що це відомство, керуючись ст. 175 згаданого документа, наполягає на переведенні князя О.С. Кудашева на службу до Міністерства фінансів свідчить про те, що той планував викладати у КПП, при цьому офіційно залишаючись у статусі відрядженого від Міністерства шляхів сполучення. Тим самим, він, мабуть, хотів зберегти всі привілеї від цього відомства (серед них, зокрема, були вищі посадові оклади), передба-

чені чинним законодавством для фактично напіввійськового міністерства із носінням відповідного мундиру. Як свідчить знайдене В.В. Татарчуком фото князя О.С. Кудашева, що дозволяє мати більш-менш чітке уявлення про його зовнішність, для нього одягати форму інженера шляхів сполучення мало важливе моральне значення, до того ж вона йому дуже пасувала.

Можна припустити про існування ще однієї причини, якою керувалося правління Київського округу шляхів сполучення щодо незгоди переведення. За нетривалий час князь О.С. Кудашев добре себе зарекомендував як вдумливий та енергійний завідувач землечерпальні «Дніпровська 4». Тому робилося все можливе, щоб залишити висококваліфікованого фахівця у своєму складі.

Після офіційної згоди міністра фінансів 24 грудня 1899 р. (лист № 15896) на закордонне стажування князя О.С. Кудашева правління Київського округу шляхів сполучення змінює свою позицію і погоджується на «... переміщення...» князя О.С. Кудашева «... на службу...» до КПП [10, арк. 12]. Однак листом № 307 від 12 січня 1900 р. на ім'я директора КПП начальник Київського округу шляхів сполучення чітко дав зрозуміти, що повернення назад для князя вже не існує, оскільки на його місце з 1 грудня 1899 р. прийняли іншу особу [10, арк. 15]. Крім того, нещодавній безпосередній керівник князя О.С. Кудашева погодив його переведення на державну службу до Міністерства фінансів. Директор КПП 22 січня 1900 р. звернувся з листом № 445 до Департаменту торгівлі і мануфактур, в якому відразу повідомив про таке рішення цього відомства [10, арк. 16].

Незважаючи на те, що князь О.С. Кудашев уже відбув у відрядження (на жаль, не знайдено його

«Звіту», тому неможливо встановити міста Російської імперії та країни, де він перебував і практично закріплював отримані знання), процес його переведення до Міністерства фінансів був доволі складним. Про таке засвідчує лист № 5161 від 16 лютого 1900 р. навчального відділу Департаменту торгівлі і мануфактур Міністерства фінансів до директора КПП. У ньому йдеться про те, що час для підготовки до професорського звання князем О.С. Кудашевим «... буде зарахований йому до загальної державної служби на підставі ст. 262 «Статуту про службу громадянську» (Зв. Законів, вид. 1896, т. II, кн. 1) по поверненню до Росії» [10, арк. 17]. Цей документ дає відповідь, чому 25 листопада 1909 р. голова Київської губернської управи звернувся з листом до директора КПП, в якому просив найближчим часом погодити переведення титулярного радника князя О.С. Кудашева у «... наступний чин колезького асесора із зарахуванням попередньої служби його на посаді штатного викладача і в.о. екстраординарного професора кафедри будівельного мистецтва у Київському політехнічному інституті з 1 вересня 1900 р. по 1 липня 1901 р.» [10, арк. 41], а не той період, коли він перебував у закордонному відрядженні і, тим більше, працював за сумісництвом з 9 листопада 1906 р. на сільськогосподарському відділенні КПП викладачем, маючи щотижня 4 години лекцій та 6 – практичних занять [10, арк. 36]. Він також підтверджує, що після звільнення з КПП князь О.С. Кудашев майже вісім років не обіймав державних посад і, як наслідок, не мав підстав претендувати на наступний громадянський чин петровського табелю рангів.

Що стосується безпосередньо відрядження князя О.С. Кудашева, то існує мало відомостей про нього, за винятком констатуючої згадки у «Звіті

про стан Київського Політехнічного інституту імператора Олександра II за 1899 рік». Тогоріч для підготовки до професорського звання Радою КПП було відряджено за кордон, крім князя О.С. Кудашева, ще й інших викладачів: І.Д. Жукова та К.Е. Гейбеля [14, с. 5]. Згідно з іншим документом, у той же час з цією метою «... у різні місцевості Росії» було направлено разом із О.С. Кудашевим ще шість осіб [14, с. 13]. Єдине, про що можна говорити, відповідно до заявленої власним листом від 17 травня 1900 р. на ім'я директора КПП професора В.Л. Кирпичова теми «... пробної лекції по відділу будівельного мистецтва...», яка базувалася на напрацюваннях французького садівника Жозефа Монье (1823–1906), а саме: «Про загальні властивості і головні застосування залізобетонних споруд», що князь О.С. Кудашев, скоріш за все, відвідав Францію [10, арк. 19]. Саме там він досконало опанував технологію, яка пізніше стала основою його практичного відкриття щодо підсилення міцності шляхом поєднання у діжках, де вирощував саджанці, можливості бетону і заліза за рахунок «... закладення до цементної оболонки дротяної сітки...» [1, с. 149].

Директор КПП В.Л. Кирпичов у листі № 2919 від 4 липня 1900 р. до князя О.С. Кудашева повідомив про те, що «Рада ввіреного мені інституту затвердила обрану Вами тему пробної лекції...» [10, арк. 20]. Після заслуховування лекції на засіданні Ради КПП її Голова звернувся до товариша (заступника) міністра фінансів, який ще опікувався справами промисловості і торгівлі листом № 6678 від 14 вересня 1900 р. із клопотанням про призначення князя О.С. Кудашева «... штатним викладачем інституту, виконуючим обов'язки екстраординарного професора будівельного мистецтва з винагородою із сум визначеної кафедри і

зобов'язанням захистити протягом двох років дисертацію» [10, арк. 21]. Наступного місяця, а саме 25 жовтня 1900 р., навчальний відділ управління торгівлі і промисловості Міністерства фінансів листом № 1646 погодив призначення князя «... з вересня 1900 р. з видачою винагороди із суми вакантної посади» [10, арк. 22]. Директор КПП 2 листопада 1900 р. своїм листом № 7154 повідомив князя про таке рішення «... товариша міністра фінансів...» [10, арк. 23].

Чергові проблеми із здоров'ям батька змушують князя О.С. Кудашева на початку грудня 1900 р. звернутися з проханням до директора КПП про закордонну відпустку «... з 15 грудня по 10 січня 1901 р.» [10, арк. 24]. Професор В.Л. Кирпичов з цього приводу 5 грудня 1900 р. клопотанням за № 7756 звернувся до Міністерства фінансів. За підписом управляючого навчальним відділом відомства такий дозвіл № 1983 від 16 грудня 1900 р. було отримано. На що директор КПП видав князю О.С. Кудашеву відповідне «Посвідчення» за № 7833 від 11 грудня 1900 р., тим самим, фактично не дочекавшись відповіді вищої інстанції, оскільки обставини вимагали якнайшвидшого його від'їзду за кордон. Перебуваючи ще в Києві, він дочекався виходу своєї брошури «До теорії залізо-цементного матеріалу» [15]. Її основою стали насамперед пробна лекція на Раді КПП та авторська стаття у № 5 та № 6 журналу «Інженер» за 1900 р. [16–17] Сьогодні вона становить бібліографічну рідкість, як, до речі, і переважна більшість наукових книжкових праць князя О.С. Кудашева.

Після повернення з відрядження князь О.С. Кудашев читає лекції та проводить практичні заняття зі студентами першого та третього курсів інженерного відділення (факультету) КПП. Як обраний його секретарем [18], разом із в.о. декана професором

К.О. Зворикіним докладає всіляких зусиль для повноцінного налагодження освітнього процесу. Однак, як виявилось, це було не так просто через організаційні та кадрові проблеми. Як наслідок, деякі дисципліни взагалі не викладалися. Не випадково, становлення цього факультету, створеного одним із перших чотирьох, відбулося чи не найпізніше від решти. Весь перебіг цього процесу сьогодні важко відтворити, оскільки не збереглися навіть протоколи засідань Ради відділення. Однак можна говорити, що лекції князя О.С. Кудашева були вкрай цікавими та змістовними для студентів. Прикладом може бути бажання студента В.М. Мальцева за власний кошт видати (таке у той час практикувалося) окремі з них [19–20].

Про повагу до професійних талантів О.С. Кудашева свідчить офіційне звернення директора КПП професора В.Л. Кирпичова, в якому останній рекомендує князя представляти навчальний заклад 15–17 березня 1901 р. у Санкт-Петербурзі на черговому сьомому зібранні 3'їзду російських цементних техніків та заводчиків. З цього приводу Рада КПП 5 березня навіть прийняла спеціальне рішення і виділила «... на витрати, пов'язані з поїздкою для цих цілей у С.-Петербург, 200 руб. із сум, асигнованих на відрядження» [10, арк. 26]. Про такий результат Олександр Сергійович був повідомлений керманічем інституту особистим листом № 1596 від 8 березня 1901 р.

Здавалося, що все складалося більш прагматично, але хвороба батька вчергове внесла свої корективи. Як наслідок, 19 липня 1901 р. князь О.С. Кудашев звертається до директора КПП з проханням: «... не маючи можливості, за сімейних обставин, виконувати покладені на мене заняття при Київському політехнічному інституті, маю честь просити клопотати перед паном міністром про звільнення

мене від посади з 1 травня цього року» [10, арк. 27]. Директор інституту, сподіваючись, що ситуація з батьком може якось владнати, не відразу звернувся до міністра фінансів. Однак неповернення князя О.С. Кудашева з-за кордону змусило його листом № 7592 від 11 вересня 1901 р. на ім'я товариша міністра таке клопотання винести із чітким зазначенням, що той «... не має можливості продовжити заняття в інституті внаслідок необхідності постійно перебувати за кордоном для догляду за своїм батьком...» [10, арк. 29]. Вже 21 вересня 1901 р. за підписом управляючого навчального відділення управління торгівлі і промисловості Міністерства фінансів директору КПІ була надіслана відповідна згода товариша міністра фінансів за № 3317 про звільнення князя О.С. Кудашева «...з 1 липня цього року...» [10, арк. 31]. В.Л. Кирпичов, у свою чергу, із зазначенням про його «... повагу... та відданість» своїм особистим листом № 8363 від 6 жовтня 1901 р. повідомив про прийняте рішення князя О.С. Кудашева.

Подальша державна служба князя О.С. Кудашева залишається вичерпно не дослідженою через відсутність відповідних архівних документів. Можливо припустити, що він повертається до неї після звільнення з КПІ і знову до Міністерства шляхів сполучення, але невідомо на яку посаду. Вірогідно, про таке бажання він клопотав перед цим відомством. Бо у відповідному листі навчального відділення управління торгівлі та промисловості Міністерства фінансів № 3927 від 27 жовтня 1901 р. до директора КПІ вимагалось надати офіційну відповідь, чи обіймає князь О.С. Кудашев «... яку-небудь посаду...», чи «... не належить до якогось іншого відомства» [10, арк. 33]. У відповідь професора В.Л. Кирпичова за № 8976 від 2 листопада 1901 р. остаточно роз'яснено, що після залишення

служби у КПІ князь знову «... зарахований до Міністерства шляхів сполучення» [10, арк. 34]. Здається, що до червня 1902 р. він рахується на позаштатній посаді і постійно перебуває за кордоном.

Ситуація змінюється, коли 8 червня 1902 р. князь О.С. Кудашев офіційно звертається до директора КПІ з клопотанням «... видаги ... атестат про мою службу разом із копією формулярного списку» [10, арк. 35]. Це свідчить про два аспекти. По-перше, він повернувся до Києва, а по-друге, місцем його чергової роботи не є Міністерство шляхів сполучення, оскільки запитувані ним документи у КПІ зберігалися у цьому відомстві ще з 1895 р.

Період життя та діяльності князя О.С. Кудашева протягом 1902–1917 рр. з багатьох позицій має значну кількість «білих плям». Про це також зазначають С.Ю. Карамаш і В.В. Татарчук [4, с. 14]. На власне переконання, з осені 1902 р. князь О.С. Кудашев працює у Києві, але вже не на державній службі. Які це були посади до літа 1908 р. потрібно ще встановити, провівши додаткові архівні пошуки. Певним підтвердженням, що князь О.С. Кудашев міг у цей час займатися навіть державною службою, є постанова Ради КПІ від 14 жовтня 1906 р. яка, відповідно до ст. 26 свого «Статуту», призначила його викладачем будівельного мистецтва та геодезії терміном «... більше року, з 9 жовтня 1906 р. з оплатою за вільним наймом...» [10, арк. 38] (за сумісництвом). Директор КПІ листом № 10045 від 24 жовтня 1906 р. повідомив князя про це рішення із зазначенням, що більш «... детальні відомості за вказаним заняттям...» потрібно отримати у декана сільськогосподарського відділення [10, арк. 37]. Є підозра, що проблеми узгодження оптимального розкладу занять відповідно до графіка за основним місцем ро-

боти стали підставою для появи рішення Ради сільськогосподарського відділення КПІ про дозвіл розпочати викладання лекції та проведення практичних занять уже «... з 9 листопада 1906 р.» [10, арк. 36]. Хоча, як свідчить офіційне видання «Особистий склад Київського політехнічного інституту імператора Олександра II» на 1906-1907 акад. рік», інженер шляхів сполучення князь О.С. Кудашев як «... тимчасово запрошений викладач...» проводить заняття на сільськогосподарському відділенні станом на «... 1 жовтня 1906 р.» та мешкає у Києві по вул. Велика Підвальна, 26 у квартирі № 9 [21]. За сумісництвом він викладає на сільськогосподарському відділенні КПІ і в 1907–1908 академічному році [22]. Доволі різкий перехід від викладання на інженерному відділенні КПІ до сільськогосподарського, безумовно, мав певний сенс. Найімовірніше, що на це вплинули суттєві обставини.

Певну інтригу внесла вже згадана «Справа № 309» за період від 31 липня до 22 серпня 1908 р. Можна припустити, що у середині 1908 р. князь О.С. Кудашев обіймав державну посаду, так чи інакше пов'язану із загальними проблемами сільського господарства. Бо по-іншому неможливо усвідомити такий значний рівень аграрних напрацювань князя для потреб галузевої науки й особливо практики. Про таке припущення, до речі, свідчить його заява на ім'я київського губернатора, датована 28 червня 1908 р. з проханням надати дозвіл на відкриття «... у м. Києві власної лабораторії для дослідження ґрунтів...» з обґрунтуванням, що «... з 1901 р. виконував обов'язки в Київському політехнікумі професора кафедри хімізму технології, будівельних матеріалів, а потім декілька років займався агрономічною хімією в різних лабораторіях...» [23, арк. 1]. Завдячуючи публікаціям князя

О.С. Кудашева у провідному науковому галузевому виданні Російської імперії – «Журналі дослідної агрономії», заснованому в 1900 р. професором П.С. Коссовичем при Імператорському Петербурзькому лісовому інституті на виконання рішень X З'їзду російських природознавців та лікарів у Києві 21–30 червня 1898 р. [24], вдалося встановити, де саме він працював. Перша наукова праця «До питання про визначення засвоєння фосфорної кислоти» (1905) чітко доводить, що спеціальними агрономічними питаннями князь системно розпочав займатися від 1903 р., працюючи безпосередньо в Києві, скоріш, на договірній основі. Зокрема, «... 5 листопада 1903 р. ...» він (поряд з іншими дослідженнями у всій чорноземній смузі Росії) відібрав зразки глинисто-чорноземного ґрунту біля станції Митрофанівка поблизу хутора Граків Богучарського повіту Воронезької губернії [25, с. 448–449]. Детально описані у статті технологічні прийоми з вирощування озимої пшениці переконливо свідчать про неодноразове відвідування дослідником цього хутора влітку 1903 р. Слід зауважити, що того ж року князь О.С. Кудашев особисто відібрав зразки лесового чорнозему біля с. Кам'янка Єлизаветградського повіту Херсонської губернії, розташованому на кордоні з Чигиринським повітом Київської губернії, та глинистого чорнозему поблизу с. Кам'янка Житомирського повіту Волинської губернії. Впевнено можна зазначити про ще 59 пунктів перебування дослідника для збирання зразків ґрунтів протягом 1903 р. у різних місцевостях чорноземної смуги Європейської частини Російської імперії. Найімовірніше, що всі операції з відбору зразків ґрунту відбувалися під безпосереднім керівництвом князя О.С. Кудашева. Таке підтверджують висновки зі статті, а головне, – інші подальші публікації

князя О.С. Кудашева вже щодо пошуку системи оптимального обробітку ґрунтів зони нестійкого зволоження.

Логічно постає запитання: хто міг бути замовником такого типу тематики? Головною метою досліджень стало визначення «... засвоєної фосфорної кислоти...» для вивчення родючості чорноземних ґрунтів, коли «... фосфор здебільшого є у першому мінімумі поживних речовин» [25, с. 437]. На той час це питання стало доволі актуальним («модним») у фаховому середовищі завдяки напрацюванням визнаних вітчизняних учених – професорів С.М. Богданова, П.С. Коссовича, Д.М. Прянишникова, К.К. Гедройца, П.Р. Сльозкіна, С.Л. Франкфурта й особливо закордонного – Шлезінга-сина. Князь О.С. Кудашев після участі в роботі хімічної секції вищезгаданого X З'їзду російських природознавців і лікарів (1898) [26] активно зацікавився зазначеною проблематикою. Наведений ним у статті огляд літератури підтверджує, що до кола наукових інтересів дослідника входили не лише визначення кількості у чорноземних ґрунтах засвоєної фосфорної кислоти через ґрунтовий розчин і таку здатність коренів різноманітних культурних рослин, а ще якою методикою керуватися. Для початку він критично оцінив методики Шлезінга-сина та професорів Д.М. Прянишникова, К.К. Гедройца, П.С. Коссовича, побудовані на відношенні фосфорної кислоти до рівня вологості ґрунту, відібраного для аналізу. Після цього запропонував власну на основі «... 1% лимонної витяжки, виготовленої у лабораторії Південно-Російського сільськогосподарського синдикату в Києві під керівництвом прив.-доц. Франкфурта...» [25, с. 444]. Здається, що створене в 1892 р. Південноросійське товариство заохочення землеробства та сільськогосподарської промисловості [27], або

Київський землеробський синдикат [28], через свою мережу дослідних полів Всеросійського товариства цукрозаводчиків зі штаб-квартирою в Києві по вул. Фундуклеївській, 46, і виступив замовником широкомасштабних досліджень князя О.С. Кудашева. Саме керівник мережі С.Л. Франкфурт запропонував досліднику провести відповідний цикл польових і лабораторних експериментів з чорноземами Європейської частини Російської імперії. Відомо, що у другій половині 1900 р. С.Л. Франкфурт переїжджає до Києва й очолює створену в 1897 р. професором П.Р. Сльозкіним хімічну лабораторію та контрольну-насіenneву станцію Київського землеробського синдикату [29]. Вже наступного року, а саме: 1 березня 1901 р. він засновує Мережу дослідних полів Всеросійського товариства цукрозаводчиків у 15 приватних маєтках шести губерній південної Росії, або зоні поширення чорнозему для потреб промислового цукровиробництва [30], що на той час набирало обертів. Недостатня кількість відповідних фахівців та якісного технічного забезпечення для аналізу відібраних численних ґрунтових зразків спонукали С.Л. Франкфурта шукати кваліфікованих фахівців. До їх числа повною мірою належав князь О.С. Кудашев, який тільки-но повернувся з-за кордону та був сповнений, як завжди, новими ідеями з європейським сприйняттям дійсності. Останнє завжди було притаманне і не менш амбітному С.Л. Франкфурту щодо майбутніх проектів. Якщо перші визначення щавлевої кислоти у ґрунтах князь О.С. Кудашев зробив у лабораторії С.Л. Франкфурта, то вже вегетаційні досліді влітку 1904 р., як він пише, провів у «... власній лабораторії» [25, с. 444]. Для потреб останніх у чотирьох цинкових посудинах, заповнених чорноземом з цілини Кам'янки, її пашні, змішаного варіанта перших

двох та цілини з хутора Граків, 10 березня 1904 р. він висіяв овес у кількості 15 зернин сорту Немерчанський ранній. До всіх посудин внесли мінеральні добрива з розрахунку: 4 г $\text{Ca}(\text{NO}_3)_2$, 2 г KNO_3 і 1 г KNSO_4 , розчинених у 4 л води.

На підставі отриманих узагальнюючих даних 1903–1904 рр. князь О.С. Кудашев створив схематичну карту розподілу P_2O_5 , розчиненої у 0,5 % щавлевої кислоти, у чорноземах Європейської частини Росії. Незважаючи на певні умовності, завдяки їй чи не вперше у вітчизняній науковій практиці вдалося встановити загальну закономірність вмісту фосфорної кислоти, а саме: «... зменшення із заходу на схід...» [25, с. 454]. Це також пояснювало закономірності, що прослідковувалися стосовно отримання відповідного рівня врожаїв польових культур.

Крім того, князь О.С. Кудашев довів, що «... найродючіші місцевості чорноземної смуги співпадають з місцями найбільшої розчинності фосфорної кислоти в 0,5 % щавлевої кислоти...». Він також визначив ці зони, а саме: південна частина Київської, Волинська, Подільська, Херсонська та Бессарабська губерній. Зокрема дослідник встановив закономірність, що перший – головний висновок – отримано за рахунок того, що у Південно-Західному краї особливо насичені фосфорною кислотою ґрунти, де вони підстилаються «... кристалічними породами: гранітами, гнейсами, лабрадоритами, сієнітом та ін. ...» [25, с. 455]. Тим самим він продемонстрував прекрасні знання ще й з геології та мінералогії. Залишається лише продовжити архівні пошуки для встановлення адреси розташування створеної князем О.С. Кудашевим у 1904 р. приватної агрохімічної лабораторії в Києві. Слід зазначити, що його напрацювання щодо визначення вмісту фосфорної кислоти надзвичайно зацікавили

лабораторію загального землеробства при кафедрі часткового землеробства КПІ на чолі з видатним вітчизняним ученим-аграрієм професором П.Р. Сльозкіним [31]. Питання, якими займався князь, мали для Петра Родіоновича величезне наукове значення. Не виключено, що саме він на початку 1906 р. запросив князя О.С. Кудашева продовжити й, головне, – розширити програму раніше проведених досліджень з питань встановлення «... придатності щавлевокислої витяжки для визначення засвоєння рослинами фосфорної кислоти» [32, с. 481]. Можна навіть припустити, що вони могли стати основою спеціальної дисертації за авторством князя О.С. Кудашева. Про таке зазначає його 60-сторінкова брошура «Аграрне питання в Росії з огляду сільськогосподарської техніки», опублікована в 1906 р. [33]. Вже з назви зрозуміло, що в основі розгляду всіх питань, пов'язаних з аграрним виробництвом, є адаптована до природних умов регіону технологія вирощування польових культур, помножена на економічні чинники. Насамперед, йшлося про три з них стосовно: «1) приватного господарства, що базувалося на землеволодінні: а) великому та б) дрібному; 2) селянського господарства: а) суспільного та б) подвірного землеволодіння і 3) оренди: а) довготривалої (великої) та б) короткотермінової (дрібна – селянська)» [33, с. 4]. До кожного фактору князь навів власні економічні розрахунки, наприклад щодо перевезення продукції, доріг, управління, будівель, доходів тощо, а також запропонував оптимальні моделі ведення фермерських господарств, які займають 100, 50, 20, 6 десятин з обґрунтованим висновком, що «... найбільш вигідним є фермерське господарство площею 50–100 десятин» [33, с. 31]. Мова йшла про зерновий тип господарювання. Не менше

вважають розрахунки князя О.С. Кудашева щодо ведення екстенсивного та інтенсивного господарювання. З багатьох позицій запропоновані у роботі висновки не втратили актуальності для сьогодення, особливо коли в основі всіх підходів є не планова економіка, а ринок. У цьому чергова першість напрацювань князя О.С. Кудашева. На той час нова наука – аграрна економіка, одним з апологетів якої був професор П.Р. Сльозкін, надзвичайно зацікавилася такого типу багатофакторними і, головне, – широкомасштабними дослідженнями. Ними захопився і князь О.С. Кудашев.

Зрозуміло, що всі вони базувалися на результатах польових досліджень. Якщо так, то не може не вражати спектр залучення нових ґрунтових зразків для аналізу й вивчення. Всього їх налічувалося 49 із Волинської, Подільської, Бессарабської, Київської, Херсонської, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Харківської, Тульської, Курської, Воронезької, Тамбовської, Саратовської, Сибірської, Самарської губерній та Облaсті війська Донського. Практично всі тогочасні галузеві дослідні установи в цих регіонах надіслали на прохання лабораторії загального землеробства КПІ у березні 1906 р. по 1,5 пудів зразків своїх ґрунтів. Разом зі студентом Д.М. Репським князь просіяв надіслані зразки та засипав у скляні посудини розміром 26×15,5 дюймів. Упродовж 26–29 травня вони висіяли в них шведський овес (15 насінин на посудину), напередодні протравивши їх. Крім того, було внесено мінеральні добрива $\text{Ca}(\text{NO}_3)_2$ – 6 г та K_2SO_4 – 1 г. При появі третього листка 7 червня посіви прорідили, а збирали врожай у міру дозрівання протягом 16 серпня – 12 вересня 1906 р. За отриманими новими результатами князь О.С. Кудашев більш аргументовано підтвердив зроблений у 1905 р. висновок щодо тенденцій вмісту фосфорної кислоти із заходу на схід із черговим засте-

реженням, що це поширювалося, у першу чергу, на південно-російський чорнозем. Із публікації зрозуміло, що він будував великі плани на наступний рік щодо продовження експериментів. Але, як засвідчив час, це виявилось неможливим. Все-таки князь вирішив опублікувати фактично нові однорічні дані, оскільки, на його думку, вони «можуть становити певну зацікавленість для російських агрономів» [32, с. 482].

Зробивши такі важливі для галузевої наукової практики висновки, князь О.С. Кудашев з об'єктивних причин не міг залишитись осторонь дискусії з І. Лець-Запартовичем, який за результатами аналізу ґрунтів (переважно чорноземів) мережі дослідних полів, організованого відділенням рільництва Подільського товариства сільського господарства та сільської промисловості, висловився про їхню «бідність» щодо вмісту поживних речовин [34–35]. У статті «Про фосфорну кислоту у подільських ґрунтах» князь О.С. Кудашев аргументовано довів, що за цими показниками регіон є «... одним із найродючіших з усіх губерній Європейської Росії» [36]. Його висновки ґрунтувалися на отриманих результатах вегетаційних дослідів у лабораторії загального землеробства КПІ, коли врожай вівса виявився на 47 % вищим, ніж на курських, воронезьких та саратовських чорноземах. Висловлене І. Лець-Запартовичем князь пояснив як елемент недосконалих методик визначення фосфорної кислоти, що за своїм значенням у формуванні врожаю посідає друге місце після забезпечення вологою. Таку тезу в рецензії на цю статтю князя О.С. Кудашева підтримав відомий вітчизняний учений-агроґрунтознавець професор С. Захаров [37].

На підставі отриманих власних даних щодо розподілу фосфорної кислоти і, як наслідок, формування врожайності, князь О.С. Кудашев, опрацювавши теоретичні та літературні джерела, пробує себе як добре прак-

тикуючий землероб. У статті «Про глибину здійснення пару в степових господарствах», надрукованій у № 8 щотижневика «Хозяйство» за 1908 р., він дійшов висновку, що глибина обробітку ґрунту повинна визначатися його фізичними властивостями і, передусім, здатністю опадати та вологоємністю. Апелюючи проти отриманих експериментальних даних Плотянського і Полтавського дослідних полів, а також І. Овсинського, князь О.С. Кудашев доводить про можливість збільшення вологості орного шару в одному випадку та його висихання – в іншому. Таке повністю відповідало концепції його однофамільця – князя В.О. Кудашева, вперше викладеної на сторінках «Журналу Полтавського сільськогосподарського товариства» за 1891 р. [38]. Новим можна вважати твердження князя О.С. Кудашева, побудоване на особистих спостереженнях «... господарств південної частини Воронежської губернії, мені добре відомих...» [39], про те, що потрібно зменшувати глибину парового обробітку зі збільшенням вмісту глини і перегною у ґрунті. Запропоноване виявилось справжнім відкриттям, оскільки жодна діюча на той час дослідна установа не вивчала під таким кутом бачення залежність глибини оранки від окремих елементів агрофізичних властивостей ґрунту.

Чергове сприйняття фахівцями напрацювань на агрохімічно-ґрунтознавчій та землеробській ниві переконало князя О.С. Кудашева розширити спектр досліджень з цього напрямку без усіляких зобов'язань та за наявності вільного часу. Відчитавши за сумісництвом ще один курс на сільськогосподарському відділенні КПІ (1907–1908), він вирішив шукати собі інше призначення. У цей час надходять нові привабливі пропозиції щодо реалізації власних талантів та елементарного заробітку.

Здається, що саме за таких обставин у травні 1908 р. він подає заяву з клопотанням про отримання посади викладача новоствореного 2 березня 1907 р. Донського політехнічного інституту в м. Новочеркаську. До сьогодні, наприклад у США, тільки-но заснованим навчальним закладам надаються певні преференції їхнім викладачам щодо матеріальної підтримки та посадових окладів. Те саме отримав, наприклад, В.Л. Кирпичов, формуючи первісний склад професорсько-викладацького складу КПІ. Але князь О.С. Кудашев, як прагматик, добре все зважив і вибрав собі іншу стежу, незважаючи на те, що за згодою директора КПІ [10, арк. 40] управляючий на правах директора Донського політехнікуму офіційно погодився мати у своєму складі викладача такого фаху [10, арк. 39] та ще й зі славетним татарським корінням.

Від середини 1908 р. князь О.С. Кудашев повністю зосереджується на державній службі, працюючи інспектором протипожежної частини у Київській губернській земській управі. Але все ж не полишає наукову агрономію і власним коштом засновує хімічну лабораторію. Від часу подання заяви-клопотання 4 червня 1908 р. до отримання офіційного дозволу минуло трохи більше двох місяців. Як зазначається у протоколі № 223 від 21 серпня 1908 р. будівельного відділення Київського губернського правління, підписаному губернським інженером, представлений князем О.С. Кудашевим схематичний план облаштування хімічної лабораторії «... з особливими канавами...» дав всі підстави надати дозвіл Київській міській управі, а Київському поліцейському «... встановити спостереження за виконанням умов дозволу» [23, арк. 3]. Таким чином, у серпні 1908 р. лабораторія офіційно отримала право на повноцінне існування.

Уже в № 30 щотижневика «Хозяйство» від 7 серпня 1908 р. князь О.С. Кудашев розкриває основні принципи діяльності новоствореної лабораторії. Передусім зауважує, що її відкрито разом з «... агрономом О.С. Львовим...» для «... визначення точно й об'єктивно властивостей ґрунту, які можуть дати більш-менш наближені вказівки щодо їхньої якості у сільськогосподарському відношенні...», як одне з «... першочергових завдань практичного ґрунтознавства...» [40]. Передбачався поділ усіх досліджень ґрунтів на три групи: 1) вивчення найголовніших властивостей, що визначають тип ґрунту за класифікацією Сибірцева або аналогічною; 2) визначення основних функціональних властивостей хімічних та 3) фізичних властивостей. Для виконання запланованого князь О.С. Кудашев надає розгорнуту характеристику всіх методів, які планувалося застосувати для визначення родючості ґрунту, включаючи механічний склад. При цьому зазначає, що «... багато із запропонованих нами методик, особливо у галузі фізики ґрунтів, є лише пропозиціями і на практиці не випробовувалися...» [41]. Публікація викликала значний інтерес серед практиків. Тому редакція «Хозяйства» прийняла рішення видати її й окремою 16-сторінковою брошурою [42].

Останньою доступною публікацією князя О.С. Кудашева на ниві аграрних студій стала оригінальна стаття «Деякі принципи ґрядкової культури пристосовано до посушливої місцевості», що побачила світ у № 40 за жовтень 1908 р. на шпальтах неодноразово згаданого щотижневика «Хозяйство». Автор надав високу оцінку «новій системі землеробства» І. Овсинського (з якою вперше ознайомився під час роботи Х З'їзду російських природознавців та лікарів у Києві), вказавши, що в ній, незважаючи на відмову багатьох сільських господарів зони степу її застосовувати, є

«... доля істини...», коли «... для деяких ґрунтів степової смуги м'якшій обробіток пару є безсумнівно раціональнішим за глибокий, що забезпечує вищі врожаї, ніж останній». Однак головною тезою статті стала популяризація так званої ґрядкової культури, яка й на сьогодні залишається предметом обговорення серед господарників. Її суть полягала у пересаджуванні рослини при ранньому посіві на більшу глибину, ніж у першому. Князь О.С. Кудашев в цілому на основі власних розрахунків витрат вологи на цей агроприйом для зони степу довів недоцільність його застосування. При цьому він запропонував запровадження такого підходу за рахунок смугового посіву «... з міжряддям у 8–10 вершків...» [43], що дозволяло зручне просапання вирощуваних польових культур. На жаль, інших наукових праць агрохімічно-ґрунтознавчого та землеробського спрямування за авторством О.С. Кудашева поки що не знайдено. Але переконаний, що вони існують! Між іншим, не виключаю, що князь друкувався і під криптонімами.

Чому О.С. Кудашев не продовжив свої досить успішні аграрно-економічні студії? На це запитання однозначно важко дати відповідь. Мабуть, специфіка роботи на новій посаді старшого штатного контролера винокурних заводів другого округу Київської губернії з постійними роз'їздами на тривалий період стала цьому на заваді. Те, що він у 1908 р. намагається використати власну відпустку для аграрних досліджень, дає можливість припустити зміст наказу Управляючого акцизними зборами Київської губернії від 14 серпня того року [44]. Згідно з ним князь О.С. Кудашев звільнений від виконання обов'язків з 15 серпня до 1 жовтня 1908 р. Найвірогідніше, що його остання публікація аграрного спрямування була написана саме в цей час.

Відповідно до Височайшого наказу по громадянському відомству № 66 від

4 жовтня 1908 р. (розпорядження уряду Російської імперії) «... відставний інженер шляхів сполучення, титулярний радник князь Кудашев...» знову повертається на державну службу високого рівня. Його призначають «... членом Київської губернської управи у справах земського господарства з 15-го жовтня» [45]. Відомо, що земські управи склалися з голови та двох членів. Допускалося, згідно з рішенням земського зібрання, збільшення кількості членів до чотирьох, а відповідно до згоди міністра внутрішніх справ – навіть до шести при трирічній службі. Таке урядове призначення підтверджувало, що князь О.С. Кудашев мав на той час виборне право у Київському губернському земстві та, крім того, був членом земського зібрання. Між іншим, нова посада через чотири роки бездоганної служби дозволяла князю О.С. Кудашеву претендувати на VI клас петровського табелю рангів, а саме: колезького радника або полковника піхоти чи гвардії.

Є документальні підстави стверджувати, що виконання нових функцій князь О.С. Кудашев певний час поєднував із посадою старшого штатного контролера винокурних заводів другого округу в Управлінні акцизними зборами Київської губернії. Не випадково лише 5 серпня 1909 р. наказом управляючого акцизними зборами Київської губернії князя О.С. Кудашева «... виключають зі списків Київського акцизного управління...» у зв'язку із переходом на службу до «... Міністерства внутрішніх справ з 1 серпня» [46].

Що далі відбулося з державною службою, невідомо. Однак є підстави припустити, що князь О.С. Кудашев продовжував перебувати у Києві, обіймаючи посаду члена Київської губернської земської управи. Вона теж не давала йому змоги не лише повноцінно займатися агрономією, а навіть продовжувати викладання за сумісництвом у КПІ. Принаймні, під таким кутом ба-

чення розглядаю, в якому голова Київської губернської управи просить директора КПІ погодити атестацію «... члена губернської управи, титулярного радника князя Кудашева О.С. у наступний чин колезького асесора із заліком попередньої служби його у посаді викладача та в.о. екстраординарного професора кафедри будівельного мистецтва в Київському політехнічному інституті з 1 вересня 1900 р. по 1 липня 1901 р.» [10, арк. 41]. Згадки про викладання в інші роки взагалі немає. Звернення було направлено 25 листопада 1909 р. за № 57929 від імені Київської губернської управи у справах земського господарства. Вже 2 грудня 1909 р. надійшла відповідь-згода № 14073 директора КПІ [10, арк. 42]. Це доводить, що для КПІ князь О.С. Кудашев був високошанованим чиновником.

Певним чином це підтверджує ще й заява самого князя від 1 березня 1910 р. з проханням облаштувати у садибі інституту біля хімічного корпусу тимчасовий дощатий сарай для збирання власного аероплану «Кудашев-1» протягом біжучого літа [10, арк. 43]. Вже наступного дня Рада КПІ таку згоду дає, офіційно підтвердивши листом № 8565 від 10 березня 1910 р. [10, арк. 44] Цей документ свідчить, що фінансові труднощі князя О.С. Кудашева на початковому етапі сімейного життя вже залишилися в минулому. Він у змозі особисто оплачувати свої чергові проекти та ідеї. Спілкується і товаришує з рівними собі за статусом і статками незалежно від світського походження. Тому відповідно виникають сумніви, незважаючи на замітку якогось А. у газеті «Киевлянин» від 24 травня 1910 р. [47], а також різноманітні публікації його сучасників та істориків вітчизняного повітроплавання, що свій політ 23 травня 1910 р. князь О.С. Кудашев здійснив, при всій повазі, як екстраординарний професор кафедри стійкості

споруд КПІ. На основі доступних документів було встановлено, що у цей час він є високопоставленим чиновником Київської губернської земської управи (у сучасному розумінні – заступник голови Київської облдержадміністрації). Тому виключно для з'ясування істини потрібно провести додаткові архівні розвідки. Це стосується і періоду після чергового від'їзду князя О.С. Кудашева наприкінці 1910 р. з Києва на цей раз до Риги на запрошення відомого російського магната М. Шидловського для роботи в авіаційному відділі Російсько-Балтійського вагонного заводу. Створює там свою найкращу модель літака «Кудашев – 4», за яку отримує велику срібну медаль Імператорського Російського технічного товариства на Першій Міжнародній повітроплавній виставці у Санкт-Петербурзі 28 квітня 1911 р. З 1912 р. припиняє свою конструкторську діяльність і працює вже колективно під керівництвом І.І. Сікорського разом із А.А. Серебренковим, Г.І. Адлером та ін. у Петербурзі над створенням багатомоторних літаків «Руський витязь» та «Ілля Муромець». Як свідчить інформація у «Киевских губернских ведомостях» за 1 лютого 1911 р., князь О.С. Кудашев був звільнений з посади члена Київської губернської управи «... відповідно до прохання...» (особистого) «... з 1 січня минулого року» [48]. Всі інші відомості після цієї дати потребують додаткових історичних розвідок та узагальнень.

За результатами досліджень встановлено, що київський період життя та творчості князя О.С. Кудашева починається від 1 червня 1897 і завершується 1 січня 1911 р. Умовно його можна поділити на п'ять етапів:

➤ **перший** – з 1 червня 1897 по 1 грудня 1899 р. – пов'язаний із працею за фаховою освітою в системі Південно-Західної залізниці, а також майже 4-місячною підготовкою до ви-

кладацької роботи (березень–червень 1898 р.) у системі Міністерства шляхів сполучення Російської імперії, або державна служба у цьому відомстві;

➤ **другий** – упродовж 1 грудня 1899 – 1 липня 1901 р., що включає в себе закордонне відрядження для підготовки до професорського звання з 1 грудня 1899 по 1 вересня 1900 р., а також викладацьку роботу на посаді в.о. екстраординарного професора кафедри будівельного мистецтва інженерного факультету КПІ із зарахуванням до державної служби по лінії Міністерства фінансів Російської імперії;

➤ **третій** – жовтень 1901 – початок 1903 р. – державна служба у Міністерстві шляхів сполучення на позаштатній посаді у зв'язку з перебуванням за кордоном;

➤ **четвертий** – весна 1903 – літо 1908 р. – праця за контрактом на агрономічній ниві спочатку при агрохімічній лабораторії Мережі дослідних полів Всеросійського товариства цукрозаводчиків Київського землеробського синдикату (1903–1904), а потім в лабораторії загального землеробства при кафедрі часткового землеробства сільськогосподарського відділення КПІ (1905 р. – перша половина 1908 р.), а також викладання будівельного мистецтва та геодезії на сільськогосподарському відділенні КПІ за сумісництвом протягом 16 жовтня 1906 – 1 вересня 1908 р.;

➤ **п'ятий** – середина 1908 – 1 січня 1911 р. – інспектор протипожежної частини Київської губернської земської управи, а потім старший штатний контролер винокурних заводів другого округу Управління акцизних зборів Київської губернії. Від 4 жовтня 1908 р. відповідно до розпорядження уряду – член Київської губернської управи у справах земського господарства, або чергове повернення на державну службу спочатку до громадського відомства, а з 5 серпня

1909 р. – до Міністерства внутрішніх справ Російської імперії.

Після контекстового розгляду напрацювань князя О.С. Кудашева за період 1903–1908 рр. доведено про його життєвий науковий доробок для потреб вітчизняної агрохімії, а саме: створення схематичної карти розподілу P_2O_5 у чорноземній смузі Європейської частини Російської імперії для проведення відповідних аналізів у двох ним створених у Києві агрохімічних лабораторіях (1904–1908). Не менш вагомим виявилися здобутки на ниві наукового землеробства та землеробської практики стосовно встановлення залежності глибини оранки від окремих елементів агрофізичних властивостей ґрунтів, а також удосконалення технології так званої грядкової культури за рахунок смугового

висіву. Оригінальними слід вважати його напрацювання на ниві аграрної економіки щодо пошуку оптимальної моделі господарювання в умовах Російської імперії.

Є всі підстави зазначити, що перший політ на власноруч сконструйованому літаку «Кудашев-1» князь О.С. Кудашев здійснив 23 травня 1910 р. не як екстраординарний професор КПІ, а державний службовець високого рангу.

Подальших архівних пошуків потребує державна служба князя О.С. Кудашева після від'їзду з Києва наприкінці 1910 р. до самої смерті у 1917 р. Те ж стосується його аграрних уподобань за цей період.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Карамаш С. Ю.* Зачинатель вітчизняного літакобудування О. С. Кудашев та Київський політехнічний інститут (з неопублікованих архівних джерел) / С. Ю. Карамаш, В. В. Татарчук // Дослідження з історії техніки: зб. наук. пр. ; за ред. Л. О. Гріффіна. – 2005. – Вип. 6. – С. 147–155.
2. *Карамаш С.* Київський період життя князя О. С. Кудашева – зачинателя вітчизняного літакобудування / С. Карамаш, В. Татарчук // Проблеми історії України XIX–XX ст. – 2006. – Вип. XII. – С. 231–236.
3. *Карамаш С.* Піонер літакобудування в Україні / С. Ю. Карамаш, В. В. Татарчук // Історичний календар. Науково-популярний альманах; Укр. ін-т нац. пам'яті. – 2012. – Вип. 15. – С. 24–29.
4. *Карамаш С.* Піонер-літакобудівник князь Олександр Кудашев / С. Карамаш, В. Татарчук. – К.: вид-во КММ, 2010 – 72 с.
5. *Згуровський М.* Першовідкривач повітроплавання в Росії / М. Згуровський // Дзеркало тижня. – 2010. – № 19 (799), 22 травня.
6. *Згуровський М. З.* Олександр Кудашев: первопроходец / М. З. Згуровський // Киевские политехники-пионеры авиации, космонавтики, ракетостроения. – 2-е изд., перераб. и доп. – К. : НТУУ «КПИ» ИПК «Политехника», 2011. – С. 41–52.
7. *Зеркалов Д. В.* НТУУ «КПИ». Минуле і сьогодення : монографія / Д. В. Зеркалов. – Електронні дані. – К. : Основа, 2012. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) ; 12 см. – Систем. вимоги : Pentium ; 512 Mb RAM ; Windows 98/2000/XP ; Acrobat Reader 7.0. – Назва з тит. екрана.
8. *Ісаєнко С. А.* Професор Я.М. Гаккель (1874–1945): життя і діяльність / С. А. Ісаєнко // Історія науки і техніки: зб. наук. пр. ; гол. ред. О. Я. Пилипчук. – К. : Вид-во ДЕТУТ, 2016. – Вип. 9. – С. 26–34.
9. *Вергунов В.* Життя та благі діяння князя Володимира Кудашева для організаційної появи та розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи (до 130-річчя Полтавського дослідного поля) / В. Вергунов // Вечірня Полтава. – 2014. – № 44 (1131), 28 жовт. – С. 11.
10. *Держархів* м. Києва, ф. 18, оп. 2, спр. 144, 58 арк.
11. *Згуровський М. З.* Олександр Кудашев: первопроходец / М. З. Згуровський // Киевские политехники-пионеры авиации, космонавтики, ракетостроения. – 2-е изд., перераб. и доп. – К. : НТУУ «КПИ» ИПК «Политехника», 2011. – С. 41–52.

12. *Из истории* Киевского политехнического института: Сборник документов и материалов. Т. 1 (1898–1917 гг.) // Киевский ордена Ленина Политехнический институт, Киевский областной государственный архив. – К. : Изд-во Киевского университета, 1961. – С. 5.
13. *Стефанович Д.* Віктор Кирпичов / Д. Стефанович // Народжені Україною. Меморіальний альманах. У 2 т. – К. : Євроімідж, 2002. – Т. 1. – С. 718.
14. *Отчет* о состоянии Киевского Политехнического института императора Александра II за 1899 год. – К. : Типо-литограф. Губуправления, 1900. – С. 5–13.
15. *Кудашев А. С.* К теории железобетонного материала / [Соч.] Инж. кн. А. С. Кудашева. – К. : Лито-тип. т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1900. – 14 с.
16. *Кудашев А. С.* К теории железобетонного материала / А. С. Кудашев // Инженер. – 1900. – Т. XXIV, № 5, май. – С. 183–186.
17. *Кудашев А. С.* К теории железобетонного материала (окончание) / А. С. Кудашев // Инженер. – 1900. – Т. XXIV, № 6, июнь. – С. 238–244.
18. *Рабцевич Н. В.* Историчний огляд академічного життя інженерного факультету КПІ (1898–1923) / Н. В. Рабцевич // Київський політехнічний і Київський сільськогосподарський інститути. XXV років. 1898–1923. Ювілейний зб.– К., 1923. – С. 33.
19. *Кудашев А. С.* Анализ цемента: из лекции кн. А. С. Кудашева / А. С. Кудашев ; КПИ. – К. : Изд-ние студ. А. М. Мальцева, 1900. – 11 с.
20. *Кудашев А. С.* Элементарная теория природного свода. Метод Castiliane: лекции студентам инженерам 3-го курса / А. С. Кудашев; КПИ. – К. : Изд-ния студ. А. М. Мальцева, 1901. – 74 с.
21. *Временно приглашенные преподаватели и лаборанты* из платы по вольному найму // Личный состав Киевского политехнического института Императора Александра II. На 1906–1907 акад. год. – К. : Тип. С. В. Кульженка, 1906. – С. 45–46.
22. *Временно приглашенные преподаватели и лаборанты* // Личный состав Киевского Политехнического института Императора Александра II. На 1907–1908 акад. год. – К. : Работник, 1907. – С. 34.
23. *Держархів* Київської області, ф. 1, оп. 244, спр. 309, 36 арк.
24. *Хроніка* // Хуторянин. – 1900. – № 10, 9 марта. – С. 144.
25. *Кудашев А. С.* К вопросу об определении усвояемой фосфорной кислоты / А. С. Кудашев // Журнал опытной агрономии. – 1905. – Т. VI, кн. IV. – С. 437–458.
26. *Список членов* X-го съезда русских естественных испытателей и врачей // Дневник X-го съезда русских естественных испытателей и врачей в Киеве; изд. распорядит. комитета съезда; под. ред. Л. Л. Лукда. – К. : С. В. Кульженко, 1898. – С. 19.
27. *Новое общество* для приобретения и сбыта сельскохозяйственных предметов // Земледельческая газета. – 1892. – № 30, 25 июня. – С. 586.
28. *Ежегодник* русских сельскохозяйственных опытных учреждений / М-во земледелия и гос. имущества, Департамент земледелия. – СПб. : Тип. В. Кришбаума, 1901. – Вып. 1. – С. 12.
29. *Вергунов В. А.* С.Л. Франкфурт та Україна (до 150-річчя від дня народження) / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки. – К., 2016. – С. 46. – (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії», кн. 95).
30. *Вергунов В. А.* Професор С.Л. Франкфурт (1866–1954) – учений-агробіолог, державний і громадський діяч та дипломат у добу українських революцій: повернення із забуття (до 150-річчя від дня народження) : наук. доп. / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – С. 7.
31. *Вергунов В. А.* Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862–1927) / В. А. Вергунов; УААН, ДНСГБ, Укр. держ. насіннева інспекція. – К. : Аграрна наука, 2008. – 180 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 19).
32. *Кудашев А. С.* Усвояемая фосфорная кислота в почвах черноземной полосы (Из лаборатории общего земледелия Киевского политехнического института) / А. С. Кудашев // Журнал опытной агрономии. – 1907. – Т. XIII. – С. 481–510.
33. *Кудашев А. С.* Аграрный вопрос в России с точки зрения сельскохозяйственной техники / А. С. Кудашев. – К. : Н. К. Мукалов, 1906. – 64 с.
34. *Лец-Запартович И.* Главнейшие типы почв Подольской губ. (Из работ отделения полеводства Подольского общ. С.Х. и С. Х. Пр.) / И. Лец-Запартович // Хозяйство. – 1907. – [1. Начало]. – № 43, 15 ноября. – С. 1919–1920.

35. *Лец-Запартович И.* Главнейшие типы почв Подольской губ. (Из работ отделения полеводства Подольского общ. с. х. и с. х. пр.) / И. Лец-Запартович // *Хозяйство*. – 1907. – [2. Окончание]. – № 45, 29 ноября. – С. 2009–2010.
36. *Кудашев А. С.* О фосфорной кислоте в Подольских почвах / А. С. Кудашев // *Хозяйство*. – 1907. – № 50 (31 дек.). – С. 2250–2252.
37. [Рецензия] *С. Захаров* // *Журнал опытной агрономии*. – 1908. – Т. IX. – С. 634. – Рец. на ст.: *Кудашев А. С.* О фосфорной кислоте в Подольских почвах / А. С. Кудашев // *Хозяйство*. – 1907. – № 50. – С. 2250–2252.
38. *Кудашев В. А.* Основные принципы обработки почв под озимые посевы в Кирияковском хозяйстве / В. А. Кудашев // *Журналы Полтавского сельскохозяйственного общества*. 1891. – Полтава: тип. Л. Фришберга, 1891. – Вып. 1 (январь). – С. 50–72.
39. *Кудашев А.* О глубине взмета пара в степных хозяйствах / А. Кудашев // *Хозяйство*. – 1908. – № 8 (28 февр.). – С. 317–325.
40. *Кудашев А.* Лабораторное исследование почвы в сельскохозяйственных целях / А. Кудашев // *Хозяйство*. – 1908. – № 30 (7 авг.). – С. 1294–1295.
41. *Кудашев А.* Лабораторное исследование почвы в сельскохозяйственных целях (окончание) / А. Кудашев // *Хозяйство*. – 1908. – № 31 (14 авг.). – С. 1339.
42. *Кудашев А.* Лабораторное исследование почвы в сельскохозяйственных целях / А. Кудашев. – [Б. м.]: Тип. С. П. Яковлева, 1908. – 16 с.
43. *Кудашев А.* Некоторые принципы грядковой культуры применительно к засушливой местности / А. С. Кудашев // *Хозяйство*. – 1908. – № 40 (16 окт.). – С. 1718–1720.
44. *Распоряжение* губернского начальства // *Киевские губернские ведомости*. – 1908. – № 93, 26 авг. – С. 1.
45. *Распоряжение* губернского начальства // *Киевские губернские ведомости*. – 1908. – № 117, 25 окт. – С. 1.
46. *Часть официальная* // *Киевские губернские ведомости*. – 1909. – № 87, 18 авг. – С. 1.
47. *А. Полет первого русского аэроплана* / А. // *Киевлянин*. – 1910. – № 142 (24 мая). – С. 3.
48. *Часть официальная* // *Киевские губернские ведомости*. – 1911. – 12, 1 февр. – С. 1.

***Вергунов В. А.* Неизвестные страницы государственной службы и аграрного экспериментаторства князя А. С. Кудашева в киевский период жизни и творчества (к 145-летию со дня рождения).** В статье методом историко-научного анализа раскрыты неисследованные страницы жизни и творческой деятельности пионера отечественного воздухоплавания князя А. С. Кудашева во время очередного пребывания в Киеве в 1903–1910 гг. На основе ранее недоступных архивных документов, а также его публикаций в ведущих отраслевых периодических изданиях, которые до сих пор не являлись объектом изучения исследователей его наследия, реконструировано чрезвычайно плодотворный и многогранный период творчества князя А. С. Кудашева, прежде всего для потребностей аграрного опытного дела. Впервые показана государственная служба князя А. С. Кудашева в системе Киевского губернского земского правления.

***Vergunov V.* Unknown pages of state service and the agricultural experimentation of Prince Alexander Kudashev in Kiev period of the life and creativity (to 145 anniversary of his birth).** *Unexplored pages of the life and creative activity of the domestic pioneer of aeronautics Prince Alexander Kudashev during his next stay in Kiev in 1903–1910 are revealed in the article by the method of historical and scientific analysis. Based on previously inaccessible archives, as well as his publications in the leading branch journals, which until now were not the object of study of researchers of his heritage, it reconstructed extremely productive and multifaceted period of the creativity of the Prince Alexander Kudashev, primarily for the needs of the agricultural experimental work. For the first time the Prince's Alexander Kudashev state service in the system of Kiev provincial county government is shown.*